

LUHMANN ÉS POLÁNYI GAZDASÁGFELFOGÁSA ÉS A „KETTŐS RACIONALITÁS”*

A kettős racionalitás: egy alrendszer — több médium

A társadalmi alrendszerek differenciálódása Luhmann szerint a szimbolikusan általánosított médiumok elkülönülése mentén megy végbe. Szemléltessük ezt az állítást a pénz példájával. Ez azért is a legjobb példa, mert a médiumelmélet a pénz elemzésének általánosítása útján alakult ki. A pénz általánosított médium, mert az egyes csereaktusok általánosítása, a csere általános eszköze. Segítségével győzik le, hidalják át a piaci szereplők az őket egymástól elválasztó különbségeket. A pénz közömbös a piaci szereplők különös szükségletei iránt, ha a pénzt keresem, akkor nem különös szükségleteimet elégítem ki. De éppen azért keresem a pénzt, mert felhasználásával bármely konkrét szükségletem kielégíthetővé válik. Ezért a pénz integrálja a gazdaság szereplőit a gazdasági rendszerbe. Szimbolikusan általánosított médium, mert a gazdasági szereplők nem-nyelvi kommunikációjának eszköze, mert nem dolog, hanem jel. Az igazi pénz nem az arany, hanem a papír. Végül a pénz médium, mert a csere eszköze, a kicserélendő javak cserearányainak mércéje, a csere közege.

A pénzmédium használata választja le a gazdasági kommunikációt más típusú kommunikációkról, amelyek más médiumok körül szerveződhetnek meg. Így például, ha a kommunikáció egy adott jószág árára, termelésének rentabilitására vonatkozik, akkor a gazdasági rendszerrel van dolgunk. Ha a kommunikáció ugyanezen jószág esztétikai tulajdonságai körül forog, akkor egy másik médium és egyik másik alrendszer birodalmába léptünk.

A szimbolikusan általánosított médiumok elkülönülnek egymástól, és a társadalmi rendszert egymással szemben lezáródó alrendszerekre osztják. Az egyes alrendszereken belül a médiumok bináris kód formájában szelekciós, jutalmazó és büntető mechanizmusként is működnek. A médiumok a van–nincs dimenzió mentén hasadnak bináris kódokra. Így például a pénz esetében a van pénz—nincs pénz megkülönböztetés a rentábilis/nem-rentábilis kód formájában szabályozza a gazdasági alrendszer működését. A különböző médiumok különböző bináris kódok alapjául szolgálnak. A társadalmi alrendszerek elválása tehát az önállósuló bináris kódok körül szerveződő társadalmi

* A dolgozat a Magyar Szociológiai Társaság 1992. évi kongresszusán a „Piacgazdaság és szociális problémák” szekcióban elhangzott előadás kibővített változata. Köszönettel tartozom Némédi Dénesnek és Somlai Péternek a kéziratról tett értékes kritikai megjegyzéseikért, valamint Pokol Bélának, akinek ösztönzése jelentős szerepet játszott e szöveg megszületésében. A leírtakért a felelősség természetesen kizárólag a szerzőt terheli.

kommunikáció sajátos szféráinak kialakulását jelenti. Luhmann elméletében ezért egy alrendszerhez egy médium tartozik.¹

Pokol Béla Luhmannal vitázva arra hívja fel figyelmünket, hogy a valóságban egy alrendszer több, egymástól elkülönült médium működésének a terepévé is válhat, illetve, hogy egy alrendszer saját bináris kódjának érvényesülése ráutalt egy másik alrendszer, a gazdaság bináris kódjának a behatolására². Egy példával élve: a gazdaság médiumának rátelepedése a tudomány alrendszerére egyenesen feltétele annak, hogy a tudomány értékduálja megtarthassa *önállóságát* — míg fordítva nem ez a helyzet: a gazdaság médiuma önállóságának biztosításához nem ráutalt a tudomány bináris kódjára. Ebből következik, mondja szerzőnk, hogy a gazdasági alrendszer kitüntetett, nem csupán egyik alrendszer a többi között. A gazdaságon kívüli alrendszerek csak akkor őrizhetik meg autonómiájukat, csak akkor biztosíthatják saját értékduáljuk más értékduálokat kizáró működését, ha saját határaikon belülre engedik a pénz médiumát. A nem-gazdasági alrendszerekben, egy kivétellel, kettős racionalitás érvényesül. Ez a kivétel a politikai alrendszer.

A politika sem nélkülözheti ugyan a pénz médiumát, de a pénz jelenléte nem a politikai alrendszer önállóságának, hanem a szükséges erőforrások mobilizálásán alapuló *működőképességének* a feltétele. A politika sajátos természete ellenáll a politikai outputok áruvá válásának. Hiszen a politikai tevékenység termékei kötelezően és általánosan érvényes magatartásszabályok, amelyeknek piaci közvetítése a címzetthez ellentmondana éppen e szabályok kötelező és általános jellegének. A piaci mechanizmus sajátosságai ugyanis éppen a kereslet és a kínálat önkéntességén alapulnak. A politika által kínált kötelező magatartásszabályok olyan területeken jelennek meg, amelyeken a piaci önkéntességen alapuló tranzakciók kudarcot vallanak, vagy elmaradnak. A „kettős racionalitás” tézise alapján a politikával szemben a nem-gazdasági és nem-politikai alrendszerekben a pénz médium egyszerre, egymástól nem elválasztható módon jelenti a *működőképesség* és az *önállóság* garanciáját.

Kettős racionalitás? A gazdasági alrendszernek a kettős racionalitáson alapuló kitüntetett szerepe a társadalmi rendszeren belül? E kérdések valóban túlfeszítik a luhmanni teoretizálás fogalmi kereteit.

A gazdasági alrendszer a luhmanni rendszerelméletben

Luhmann a társadalmi rendszert és ennek alrendszereit kommunikációs rendszerekként értelmezi. Ennek az elméleti kiindulópontnak a következtében a rendszerkörnyezet megkülönböztetés társadalomra való alkalmazását tartalmilag előzetesen strukturálja a *kommunikáció-nem-kommunikáció* megkülönböztetés. Magyarul: a kommunikációs tevékenységek a társadalmi rendszeren belülre, a nem-kommunikációs tevékenységek a rendszeren kívülre, a környezet fogalmába sorolódnak. Mindez sajátos aszimmetriát eredményez a gazdasági alrendszer és az egyéb társadalmi alrendszerek határainak megvonásakor.

A pénz médiuma körül szerveződő gazdasági alrendszer nem foglalja magában az anyagi javakat mint termelési erőforrásokat és az anyagi szükségleteket, mivel ezek nem a kommunikáción belül álló alkotóelemek. Az erőforrások és a szükségletek a gazdasági kommunikációnak e kommunikáción kívül eső tárgyai.³ De ha az erőforrások és a szükségletek nem a gazdasági alrendszer elemeihez, hanem e rendszer külső környezetéhez tartoznak, akkor a termelés is, mint fizikai tevékenység, mint az anyagi elemek pozícióváltztatása térbeli helyük vagy birtokosuk cserélése révén⁴ a gazdasági alrendszer nem-társadalmi környezete lesz.⁵ E nem-társadalmi környezetre ugyanakkor a gazdaság önmagába záródó társadalmi alrendszere nyitott: a kifizetések végtelen, zárt kört alkotó sorozata egyúttal kifelé, a külső dologi világra vonatkoztatott. A kifizetések végső soron valamilyen hasznos jószág megvásárlását jelentik.⁶

A gazdasági és nem-gazdasági alrendszerek viszonya

A politika, a tudomány, a művészet stb. alrendszerei szintén saját médiumaik köré szerveződnek, de a politikai, a tudományos, a művészeti stb. tevékenység viszonya saját alrendszerének médiumához nem rendszer és környezet kapcsolata, hiszen e tevékenységek, vagy ezek zöme, maga is kommunikáció, és így nem a társadalmi rendszer külső környezetéhez sorolódik, hanem a társadalmi alrendszerek határain belülre esik. Így például az esztétikai szükséglet tárgyául szolgáló műalkotás létrehozása maga is a művészet alrendszerének része.

Az adott fogalmi rendszerben az a kijelentés, hogy a gazdaság kiterjeszti médiumát a nem-gazdasági alrendszerekre, a rendszer–környezet megkülönböztetés alkalmazásával értelmezhető.

A gazdaság értékdualjának kiterjesztése más társadalmi alrendszerekre a rendszer–környezet viszony sajátos esetének tekinthető. A gazdaság környezetre nyitottsága éppenúgy vonatkozik az anyagi javak termelésének nem-társadalmi környezetére, mint az egyéb társadalmi alrendszerekre, amelyek a gazdaság külső társadalmi környezetét alkotják. A gazdasági alrendszer szempontjából tekintve a pénzmédium azzal, hogy lezárja a gazdaságot más médiumok behatolása elől, egyúttal környezetté fokozza le e más médiumok által lehatárolt és magukba záruló társadalmi alrendszereket. E lezárással a pénzmédium egyúttal ki is nyitja a gazdaságot más alrendszerek felé: a gazdaság nyitott más alrendszerekre akkor, ha ezeket önmaga környezeteként, a kifizetések körforgását megvalósító pénzmozgásra vonatkoztatott, e pénzmozgás által uralt materiaként tekintheti.

Ugyanígy, a nem-gazdasági alrendszerek behatolása az anyagi javak és szolgáltatások termelésének a területére — pl. esztétikai szempontok érvényesítése valamilyen áru előállításánál — nem jelenti a gazdasági alrendszert szabályozó pénzmédium működésének megzavarását, nem jelenti a társadalmi alrendszerek összefonódását, hiszen ez a behatolás nem a gazdasági alrendszerbe, hanem annak nem-társadalmi környezetébe történt. A kérdés ekkor az, milyen formát ölt a gazdaságnak és más alrendszerek-

nek az anyagi termeléshez mint nem-társadalmi környezethez való viszonya, mennyiben erősítik vagy gyengítik, korlátozzák a különböző alrendszerek médiumai egymás hatását a szóban forgó környezetben.

Hogyan értelmezhető ugyanez a viszony a nem-gazdasági alrendszerek szempontjából? Mit jelent a gazdaság környezetre nyitottsága a környezetben található egyéb társadalmi alrendszerek számára? A társadalom nem-gazdasági alrendszerei saját médiumaik révén zárják le magukat a gazdasággal és egymással szemben. Így például a természetire vonatkoztatott tudományos és gazdasági tevékenység különbségét éppen az adja, hogy az előbbi az igaz/hamis, az utóbbi a rentábilis/nem-rentábilis kódot alkalmazza ugyanarra a tárgyra, és így egymástól különböző tárgyakat és alrendszereket hoz létre. Ha a tudomány felcseréli az igaz/hamis kódot a rentábilis/nem-rentábilis kódra, akkor többé már nem tudomány, hanem gazdaság. Természetesen lehetséges a tudománynak a rentabilitáshoz kötődő megszerveződése, a tudomány piacosítása, de ez az igaz/hamis kód révén önmagába záruló tudományos alrendszeren kívül maradó környezeti összefüggés. Ezért a luhmanni felfogás keretei között a pénz behatolása a többi médium által kijelölt alrendszeren belüli tevékenységekbe nem tematizálható a társadalom nem-gazdasági alrendszereinek kettős racionalitásaként. Mint láttuk, Luhmannnál a médium-elméletből következően a médiumok kifelé lezárják az alrendszereket: igaz ugyan, hogy különböző médiumok vonatkoztathatók ugyanarra a tárgyra, de nem a tárgy, hanem a médiumok konstituálják az alrendszereket, és így magát a tárgyat is — ugyanaz a tárgy egyúttal nem ugyanaz a tárgy lesz. A luhmanni rendszerben a kettős racionalitás tematizálhatóságához fel kellene tételeznünk azt, hogy a társadalom nem-gazdasági alrendszereinek médiumai nyitottak a gazdasági alrendszer felé. A tudomány példájánál maradva, fel kellene tételeznünk, hogy a tudomány alrendszere nemcsak úgy nyitott a gazdaságra, mint a tudományos kommunikáció által tematizálható környezetre, azaz mint a gazdaságtan lehetséges tárgyára, hanem mint a tudományos tevékenységet belülről meghatározó kódra. Ez a feltételezés azonban ellentmond az alrendszerek differenciálódásáról, a szimbolikusan általánosított médiumokról kifejtett luhmanni alapvetésnek.

A társadalom nem-gazdasági alrendszereinek „kettős racionalitására” vonatkozó kérdés megfogalmazásával kilépünk a luhmanni elmélet keretei közül, mivel eltávolítjuk egymástól az alrendszer és a médium fogalmait, éppen azért, hogy eljuthassunk az egy alrendszer — több médium tételéhez, amely a „kettős racionalitásra” vonatkozó kérdés megfogalmazhatóságának előfeltétele. Az egy alrendszer — több médium tételének akár csak feltételes felállításhoz átértelmezzük Luhmann alrendszer-kategóriáját: az alrendszereket nem tekintjük pusztán kommunikációs alrendszereknek.

A társadalmi alrendszerek szubsztantív és formális vonatkozása

Elválaszthatók-e a rendszerelméletnek a társadalmi alrendszerek funkcionális differenciálódásával kapcsolatos állításai a társadalmiságnak a kommunikációhoz kötésétől?

Erre tehetünk kísérletet akkor, ha követve Pokol Béla javaslatát (Pokol 1988) Polányinak a gazdaság szubsztantív és formális jelentését megkülönböztető elméletét tesszük meg kiindulópontnak. Általánosítsuk Polányinak a gazdaságra alkalmazott megkülönböztetését, azaz terjesszük ki azt valamennyi társadalmi alrendszerre!⁷

Az egyszerűség kedvéért csupán három alrendszert veszünk figyelembe: a gazdaságot, a politikát és a tudományt. E három alrendszer felbontását szubsztantív és formális szférára az alábbi táblázat foglalja össze.

A társadalmi alrendszerek kettős jelentése

társadalmi alrendszerek	szubsztantív	formális
gazdaság	anyagi javak és szolgáltatások termelése	pénz rentábilis/nem-rentábilis
politika	politikai javak (kötelező magatartás-szabályok) termelése	hatalom kormányon lenni/ellenzékben lenni
tudomány	tudományos javak (ismeretek) termelése	ismeret (tudás) igaz/hamis

Az egyes alrendszerek közötti határokat szubsztantív sajátosságaik alapján vonjuk meg. Az egyes alrendszerek szubsztantív szférája az adott alrendszerekhez tartozó konkrét javak termelése⁸. Egy alrendszer szubsztantív vonatkozása az alrendszer reálszféráját jelöli ki. Az egyes alrendszerek formális szférája az adott alrendszer alá tartozó absztrakt javak termelése, az adott alrendszer értékelési struktúrájának létrehozása és fenntartása. Egy alrendszer formális vonatkozása az alrendszer szabályozási szféráját jelöli ki.⁹

Ez a besorolás helyreállítja az alrendszerek szimmetriáját: a gazdaságnak mint szubsztantív alrendszernek a fogalma az anyagi javak előállításának a szükségletekhez és erőforrásokhoz kötődő folyamatát visszahelyezi a gazdaság szférájába, tehát nem a társadalom nem-társadalmi környezetének részeként, hanem a társadalmi, és ezen belül a gazdasági rendszer részeként tekinti a szubsztantív módon értelmezett gazdaságot.

A fenti séma a társadalmi alrendszerek formális vonatkozásán keresztül kapcsolódik a luhmanni felfogáshoz: az egyes alrendszerek formális oldalát a luhmanni médiumok, illetve az ezekből képződő bináris kódok alkotják. A kód a különbség mozzanatát vezeti be az önmagával azonos médium közegébe. A gazdaság médiumának esetében például a rentábilis/nem-rentábilis kód a pénzmédiumból képezhető a van pénz — nincs pénz különbsége alapján. Ehhez hozzá lehet tenni harmadik elemként az egyes alrendszerekre jellemző hierarchiákat: a pénzzel bírás fokozataiból adódik a vagyoni hierarchia, a hatalommal bírás fokozataiból a hatalmi hierarchia, az ismerettel bírás fokozataiból a tudáshierarchia, a reputáció rangsora.

Az alapvető eltérés Luhmanntól abban rejlik, hogy azok a problémák, amelyeket Luhmann a gazdaság vonatkozásában a rendszer-környezet fogalompárral tematizál, most a formális-szubsztantív megkülönböztetés alá esnek, illetve — s ez alapvető tartalmi különbség — a kategorizálás reguláló fogalma nem a kommunikáció, hanem a tevékenységek szubsztantív megkülönböztetése.¹⁰ Ebből adódóan egyenlítődik ki a gazdaság és az egyéb alrendszerek közötti aszimmetria. De ha figyelmesen vizsgáljuk a táblázatot, akkor megállapíthatjuk, hogy ez a szimmetria csupán formális, és nem szubsztantív. Az aszimmetria nem tűnt el, hanem csak új formát öltött. A szubsztantív és formális aspektus viszonya ugyanis a gazdaság és az egyéb alrendszerek esetében igencsak különböző. A gazdaságnál a formális mozzanat elkülönül a szubsztantív mozzanattól, önállósul vele szemben.¹¹ A pénzmédium termelése minőségileg más, mint az anyagi javak termelése. Marxot idézve, a csereérték és a használati érték termelése olyan különbséget rejt magában, amely az ellentétig jut el¹². A pénzmédium általánosságában az anyagi javak különössége kihuny. Ugyanakkor a pénz mint a csereérték önállósulása bármely tetszőleges használati érték különösségét megelevenítheti, mint a használati értékekre való vonatkozás, amely a pénz és az áru cseréjében ölt testet. Az anyagi javak termelése leválasztható a pénzmédiumtól, az előbbi lehetséges az utóbbi nélkül is. Megfordítva azonban ez nem áll: a pénzmédium mindig feltételez valamilyen szubsztantív tevékenységet mint rajta *kívül* álló vonatkoztatási alapot.

A többi alrendszernél a szubsztantív és a formális aspektus nem önállósul egymással szemben. Így például a tudomány esetében mondhatjuk azt, hogy a szubsztantív vonatkozás a konkrét ismeretek termelése, a formális vonatkozás a konkrét ismerettermelés általánossága, és így logikailag ettől külön választható, e különválasztásnak azonban határai vannak. A tudományos javak termelésének szubsztantív mozzanata nem választható el a tudomány alrendszerének az igaz/hamis értékduál szelekciós mechanizmusában testet öltő formális aspektusától: az igaz/hamis kódra vonatkoztatás az ismeretszerző tevékenység része — az igaz/hamis értékduál működtetése maga is ismerettermelés. A tudomány alrendszerének formális oldala, bináris kódként szelektáló médiuma *nem közömbös* a szubsztantív oldal konkrét vonatkozásai iránt, s ezért a formális oldal *nem önállósulhat* a szubsztantív oldallal szemben.

A gazdasági és nem-gazdasági alrendszerek e különbsége magyarázza azt a módot, ahogyan a gazdaság formális mozzanata, a pénzmédium, kiterjeszti hatalmát a szellemi termelés szféráira, a tudományra és a művészetre. A tudomány és a művészet áruvá válása, ami akkor következik be, amikor a tudományos ismereteket és a műalkotásokat a piac közvetíti a tudomány és a művészet termékeinek fogyasztóihoz, kiterjeszti a gazdaság formális mozzanatának, a pénznek az érvényességét a tudomány és a művészet szférájára.

A gazdasági alrendszer szerkezeti sajátosságának megfelelően azonban a pénz hatalmának kiterjesztése a szellemi termelés területére nem érvényteleníti ezen alrendszerek értékduáljainak működését. Hiszen a gazdaság a formális és szubsztantív mozzanat, vagy ismét Marxszal szólva a csereérték és a használati érték közömbösségére

épül¹³, s ez a szerkezet reprodukálódik akkor is, amikor a csereérték túllép az anyagi termelés szféráján. A tudományos és művészeti tevékenységek áruvá válása a gazdasági és a tudományos, művészeti alrendszerek médiumainak kölcsönös közömbösségét, és így a gazdasági és nem-gazdasági alrendszerek elkülönülését, önmagába záródását tartja fenn és termeli újra. Az árszabályozó piac pénzmédiuma közömbös a tudományos és művészeti termékek iránt, amelyeket önmaga szubsztantív hordozójaként konstituál, s így közömbös a tudomány és a művészet médiumai iránt, amelyek számára a szubsztantív oldalon jelennek meg.¹⁴ A gazdasági alrendszer médiumának behatolása a tudomány és a művészet szubsztantíve meghatározott alrendszereibe a formális oldalon álló pénzmédium sajátosságainak megfelelően nem veszélyezteti, hanem inkább érvényben hagyja a tudomány és a művészet médiumainak önállóságát. Ugyanakkor az árszabályozó piacon működő pénzmédium *nem teremti* e nem-gazdasági médiumok önállóságát. E vonatkozásban a *közvetlenül* meghatározó szerep a politikáé.

A társadalmi alrendszerek piaci finanszírozása és a politikai alrendszer

A társadalmi alrendszerek önállósodása, a különböző társadalmi tevékenységek elkülönült médiumok körüli szerveződése feltételezi a hatalom médiumának lehúzódsát az egyéb társadalmi szférákról, vagy másképpen fogalmazva, feltételezi magának a hatalomnak más médiumoktól elkülönülő médiummá koncentrálódását. A politika médiuma, a hatalom, csak meghatározott feltételek mellett tanúsít a pénzhez hasonlóan közömbösséget azoknak az alrendszereknek az értékduáljai iránt, amelyekbe behatol. A politika nem csupán kiegészíti más szubsztantív alrendszerek médiumait, mint a pénz, hanem megkísérelheti *helyettesíteni* azokat. A politika alrendszerre önállósodása a strukturális előfeltétele a többi társadalmi alrendszer folyamataiba való politikai beavatkozásnak. Ez a beavatkozás mindaddig hozzájárul a társadalmi alrendszerek elkülönülésének fenntartásához, ameddig nem számolja fel az egyes médiumok belső folyamatokat koordináló szerepét, ameddig nem kísérli meg a politika médiumával helyettesíteni a többi alrendszer médiumait. A politikai alrendszer kiterjedését más társadalmi alrendszerekre csak a politikai alrendszeren *belül* lehet korlátozni. A politikai alrendszer a politika eszközeivel állapíthatja meg és tarthatja fenn a kifelé irányuló hatalom beavatkozásának korlátait.

Mindez azt jelenti, hogy a társadalom nem-politikai alrendszereinek önállósága közvetlenül a társadalom politikai alrendszerétől függ: ezt az önállóságot közvetlenül a politika veszélyezteti. Éppen ezért a nem-politikai alrendszerek önállóságának közvetlen garanciáit nem kereshetjük a pénzmédiumnak, az árszabályozó piacnak a nem-gazdasági és nem-politikai alrendszerekre való kiterjesztésében: a közvetlen garanciák a politikai rendszer belső szerkezetében, személyi és intézményi viszonyaiban, kifejtett formájában a politikai demokrácia intézményesülésében találhatók. Ugyanakkor a piac kiterjedése más alrendszerekre, vagy éppen a piac jelenlétének hiánya nem független a társadalmi alrendszerek autonómiájának lététől vagy hiányától. Vegyük példaként a

tudományt. Ha a politika médiuma korlátozni, helyettesíteni törekszik a tudomány médiumát, azaz fenyegeti a tudomány autonómiáját saját szelekciós mechanizmusának működtetésében, akkor valószínűleg nem engedi át a piacnak a tudomány gazdasági erőforrásainak elosztását, noha a piacot is felhasználhatja a maga céljaira, ha képes a keresleti oldalt dominálni. A politika meghatározó szerepe a keresleti oldalon ugyanakkor önmagában még nem jelenti a tudomány autonómiájának visszavételét (gondoljunk az állam monopolszerepére a hadiiparral kapcsolatos K+F keresleti oldalán az USA-ban). Ha pedig a politika nem kívánja korlátozni a tudomány önállóságát, akkor nagy valószínűséggel nem zárja ki a piacot pl. a tudomány számára szükséges gazdasági erőforrások elosztásából.

A tudomány számára szükséges gazdasági eszközök piaci elosztása azonban még önmagában nem biztosítja annak, hogy a tudományos tevékenységek koordinációja és szelekciója kizárólagosan vagy meghatározó módon az igaz/hamis értékduál köré szerveződik. A tudomány alrendszere akkor teljesen autonóm, ha (1) a reputáció rangsorának kialakulása és változása csupán a tudományos közösség értékítéletei által meghatározott igaz/hamis értékduálra vonatkoztatott, és ha (2) a tudomány számára szükséges gazdasági erőforrások elosztása az autonóm reputáció rangsorához igazodik. E (2) számú feltétel olyan elvonatkoztatás, amely tiszta formájában a valóságban nem érvényesül, hiszen a gazdasági erőforrások elosztása sok esetben nem a tudományos reputációt, hanem a tudományos eredmények feltételezett gyakorlati hasznosíthatóságát követi, s e két dolognak nem kell egybeesnie. Ez a megkülönböztetés azonban közömbös a tudomány állami vagy piaci finanszírozásának dichotómiájával szemben, hiszen mindkét finanszírozási formát egyaránt érinti, ezért ettől a problémától a továbbiakban eltekintünk.¹⁵

Az első feltétel akkor teljesül, ha a politika nem avatkozik be a reputáció rangsorának kialakulási folyamatába, ha nem próbálja meg korlátozni, fellazítani vagy éppen felfüggeszteni a reputációs rangsor felépülésének az igaz/hamis értékduálra vonatkoztatottságát. A második feltétel akkor teljesül, ha a piaci keresletben és/vagy a politikai erőforráselosztásban megnyilvánuló társadalmi preferenciák egybeesnek a reputáció rangsorával vagy igazodnak ahhoz. Az első feltétel teljesülése csupán közvetve függ a második teljesülésétől, míg a második feltétel teljesülése közvetlenül feltételezi az első teljesülését. A tudomány autonómiája szempontjából tehát a két feltétel nem egyenlő súlyú, az első feltétel jelentősége a nagyobb. Így a tudomány autonómiája elsősorban a tudomány és a politika alrendszereinek viszonyától függ. A második feltétel teljesülésének hiánya ugyanakkor hosszabb távon torzíthatja a reputációban megtestesülő értékrendet, és ezen keresztül a tudomány koordinációs és szelekciós mechanizmusának autonómiáját.

Azt gondolhatjuk, hogy a tudomány piaci finanszírozása inkább biztosítja a tudomány autonómiáját, mint a politikai redisztribúció, mert a bürokratikus eljárások önkényességét és a politikai racionalitás önállósulásának veszélyét kerüli el azzal, hogy az anonim piaci mechanizmusra bízza a tudomány számára szükséges erőforrások elosztását.

E gondolatmenet előfeltételezi a második feltétel teljesülését, azt, hogy a piaci kereslet mögött meghúzódó fogyasztói preferenciák megegyeznek a reputációban megtestesülő rangsorral vagy igazodnak ehhez. A tudománnyal kapcsolatos fogyasztói preferenciák azonban nem a piacon alakulnak ki, a piac nem hozza létre e preferenciákat, hanem csupán pénzformát ad nekik. A tudomány piaci értékelése igazodhat a tudománynak a reputáció rangsorában adott belső értékléséhez, de el is térhet ettől. Adódhat olyan eset, amikor a tudomány piaci finanszírozása a tudomány autonóm értékelési folyamatában kialakuló reputációs rangsorral ellentétes, például a politika által meghatározott értékhierarchiát közvetít és érvényesít. Ez bekövetkezhet olyan időszakokban, amikor a társadalom kulturális élete átpolitizálódik, s ez az átpolitizáltság a tudományos piac fogyasztóinak értékpreferenciáiban is megjelenik. Elképzelhető persze, hogy ilyen esetben a tudományos értékelés szférája is átpolitizálódik, ez megtörténhet a tudomány politikával szemben intézményesített autonómiájának csökkenése nélkül is, s ezt az átpolitizáltságot a piac nem tudja megakadályozni, sőt, e folyamatot a maga eszközeivel erősíti. E példával nem vonjuk kétségbe a piaci mechanizmusnak a tudomány autonómiáját szolgáló szerepét, csupán azt állítjuk, hogy ez a szerep nem feltételek nélkül, nem általában igaz.

A fogyasztói preferenciák igazodása a tudományos reputációban megtestesülő rangsorhoz konkrét feltételek létezéséhez kötött, mivel a reputáció kialakulásának mechanizmusa nem azonos a fogyasztói preferenciák kialakulásának mechanizmusával. Így a meg-nem-felelés lehetősége strukturálisan adott. A másik oldalon pedig, bár a tudomány redistribúción keresztül megvalósuló politikai finanszírozása nagy valószínűséggel életre hívja a reputációtól eltérítő bürokratikus torzulásokat, ha biztosított a reputáció autonóm, a tudományos közösség által meghatározott rangsora, akkor ez korlátok közé szorítja a politikai elosztás preferenciáinak lehetséges eltérését a reputáció rangsorában testet öltött értékrendtől.

Kettős racionalitás?

Beszélhetünk-e a gazdaságon és politikán kívüli (szubsztantív értelemben vett) társadalmi alrendszerek esetében kettős racionalitásról? Ha a kettős racionalitás azt jelenti, hogy az ezekhez az alrendszerekhez tartozó tevékenységek nem csupán saját médiumuk, hanem legalábbis részben a pénz szabályozása alá is esnek, akkor a kérdésre igennel válaszolhatunk. Ha a kettős racionalitás azt jelenti, hogy a pénz behatolása ezekbe az alrendszerekbe az, ami megszilárdítja és fenntartja a vonatkozó médiumok önállóságát, akkor a kérdésre adott válaszuk: nem. Hiszen a szóban forgó alrendszerek autonómiáját közvetlenül nem a gazdaság médiumával való összekapcsolódásuk biztosítja, hanem a politikától való függetlenségük, s ezt csupán a politikai alrendszer konstituálhatja. Persze igaz az, hogy az elkülönült politikai rendszer logikailag feltételezi a gazdaságnak az árszabályozó piac uralma alá való vetését, árugazdaságként történő önállósodását. A pénzmédium kifejlődése e közvetítéssel jelentős szerepet játszik az egyéb társa-

dalmi alrendszerek elkülönülési folyamatában. A társadalmi alrendszerek önállósodásának folyamatában tehát a gazdaság és a politika alrendszereinek elkülönülése szolgál alapul az egyéb társadalmi alrendszerek önállósulásának, illetve autonómiájuk megszilárdulásának.¹⁷ E két alrendszernek kitüntetett szerepe van a modern társadalom struktúrájának kialakításában és fenntartásában. A tőkeviszonyon alapuló piacgazdaság evolúciója hozza magával önmaga strukturális megfeleléseként azt az elkülönült politikai rendszert, amely ezt az elkülönülést hosszabb távon — átmeneti időszakoktól és esetektől eltekintve — a politika demokratikus uralmi technikái révén intézményesíti, s ezzel a többi — nem-gazdasági — alrendszer autonómiájának politikai feltételrendszerét is biztosítja. E kérdéskör szempontjából az egyes elkülönült — nem-gazdasági és nem-politikai — társadalmi alrendszerek finanszírozásának problémája olyan kérdés, amely a társadalmi alrendszerek differenciálódásának leírására kidolgozott makroszociológiai fogalmakkal nem válaszolható meg egyértelműen: a finanszírozás kérdéseire adott válaszok nem dedukálhatók kényszerítő erővel és segédváltozók felvétele nélkül a makroszociológiai fogalmi hálóból. A gazdaságon kívüli társadalmi alrendszerek finanszírozásának kérdése a makroszociológiai fogalmak által kifeszített kereten belül jelentkező olyan speciális probléma, amelynek megoldásához azért nem elégséges e fogalmak használata, mert ezek csupán mind a piaci, mind a politikai (redisztributív) természetű finanszírozás általános feltételeit határozzák meg. Annak eldöntése, hogy például az elkülönült tudomány, művészet teljesítőképességének növekedése, e teljesítőképesség feltételül szolgáló autonómia megőrzése, milyen finanszírozási módot igényel, az e kereten belül mozgó, de e keret által kizárólagosan nem meghatározott konkrét viszonyok figyelembevételével dönthető el.

Jegyzetek

¹ A luhmanni rendszerelméletéről, ezen belül a szimbolikusan generalizált médiumok fogalmáról vö.: Pokol 1987

² „...néhány társadalmi alrendszer vonatkozásában az önálló, saját értékelési kódot intézményesítő mechanizmusok mellett az adott szférák sajátos piaci racionalitásának is működnie kell: az egyetemi piacnak, tudományos piacnak, művészeti piacnak, sportágakon belüli piacoknak, másrészt az egyetemi és tudományos szférán belüli sajátlagos értékelési mechanizmusoknak, a művészeti szféra belső értékelésének, a sportszférán belüli sajátlagos értékeléseknek, és a két értékelési mechanizmus együttes hatása biztosítja a tudomány, a művészetek, a sport etc. önszerveződésének lehetőségeit” (Pokol 1988: 14).

³ „A gazdálkodó társadalmakat, vagy a társadalmakon belül elkülönült gazdasági rendszereket, éppen úgy mint a társadalmi rendszereket általában, olyan rendszereként kell felfogni, amelyek a cselekvéseket a kommunikációk alapján határozzák meg. Ezért sem a szóban forgó erőforrások, sem a részt vevő személyek pszichológiai állapota nem eleme vagy alkotórésze a rendszernek. Ezek a rendszer környezetének elengedhetetlen mozzanatai. Ezekről kommunikálnak, és a kommunikáció a maga részéről anyagi és pszichikai elemeket vesz igénybe. A kommunikáció e környezet nélkül nem lenne lehetséges. A szóban forgó rendszerképződés azonban kizárólag magának a kommunikatív történésnek a szintjéhez tartozik” (Luhmann 1988: 14).

⁴ Polányi definiálja így a gazdaságot mint szubsztantív kategóriát (Polányi 1976: 237).

- ⁵ „A termelés csupán akkor gazdaság, a csere csupán akkor gazdaság, ha költségek keletkeznek, illetve a fizetés formáját öltő ellentételezés történik. Ez a folyamat ekkor az utalások olyan kontextusát hozza létre, amely javakra és szolgáltatásokra, a rendszeren kívüli következményekre vonatkozik;...” (Luhmann 1988: 14).
- ⁶ „A zárt rendszerek csak nyitott rendszereként lehetségesek, az önmagára-való-vonatkozás együtt jár a másra-való-vonatkozással.” (Luhmann 1988: 15). „A társadalom mindig a kommunikáció történései révén jön létre és reprodukálja önmagát. Ezért sem a társadalom környezetében, sem a társadalom környezetével nem jöhet létre kommunikáció. Ennyiben a társadalom mint kommunikációs rendszer zárt rendszer. Ez a rendszer azonban csupán egy környezetben lehetséges, mindenekelőtt a szerves életnek, a fizikai materializációnak, a napok és atomok evolúciójának köszönhetően. A társadalom tudatában van e helyzetnek, minthogy önmagát nyitott rendszerként hozza létre. A társadalom *valamiről* kommunikál — olyan témákról, amelyek vagy környezetét, vagy önmagát, vagy az éppen folyó kommunikációt érintik” (Luhmann 1988: 50).
- ⁷ Az általánosítás lehetőségét Pokol Béla egy kérdés formájában villantja fel: „És talán át lehetne vinni a *használati érték* ... illetve csereérték ... kettősét e szférából a tudomány, a művészet stb. kettős racionalitásának megértéséhez?” (Pokol 1988: 20).
- ⁸ A termelés fogalmát szélesen értelmezzük, a dolgok elsajátítási és elhelyezési mozgásoként (Polányi 1976: 288), vagyis azonosnak tekintjük a gazdaságnak Polányi által adott szubsztantív meghatározásával.
- ⁹ A reálszféra-szabályozási szféra megkülönböztetés Kornaitól (1971) származik.
- ¹⁰ Adódhat a kérdés: a luhmanni rendszerelméletnek és Polányi kettős gazdaság felfogásának a keresztezése nem a parsonsi elmélet felé vezet-e vissza? A kérdés jogos, hiszen az alrendszerek fogalmának kiegészítése a szubsztantív mozzanattal azt jelenti, hogy a rendszerelmélet kiválik a kommunikáció fogalmára épülő elméleti keretből, márpedig ez az egyik olyan elem, amely elválasztja a parsonsi és a luhmanni rendszerelméletet egymástól. Másrészt viszont Parsonsszal szemben változatlanul Luhmannhoz közelíti eljárásunkat az az előfeltételezett módszertani kiindulópont, amelynek értelmében a társadalmi alrendszerek nem analitikus fogalmi konstrukciók, hanem valóságosan létező képződmények.
- ¹¹ A pénznek pénzáruból pénzzellé fejlődése történetileg is megragadhatóvá teszi ezt az önállósodási folyamatot.
- ¹² „Annak az egyszerű ténynek, hogy az áru kettősen létezik, egyszer mint meghatározott termék, amely a csereértékét a maga természeti létezési formájában eszmeileg tartalmazza (látenszen tartalmazza), és azután mint megnyilatkozott csereérték (*pénz*), amely megint levetett a termék természeti létezési formájával való minden összefüggést, ennek a kettős *különböző* létezésnek tovább kell mennie a *különbségig*, a különbségnek az *ellentétig* és *ellentmondásig*” (Marx 1972: 65).
- ¹³ Vö.: „Valójában ami dologilag a használati értékek különbözőségeként, az folyamatszerűen a használati értékeket létrehozó tevékenység különbözőségeként jelenik meg. A csereértéket szülő munka, mint olyan, amely közömbös a használati értékeknek a különös anyaga iránt, ezért közömbös magának a munkának a különös formája iránt is” (Marx 1965: 13. Vö. még Papp 1985: 163–184.)
- ¹⁴ E közömbösségnek természetesen határai vannak, hiszen egy adott áru csereértéke, legyen ez anyagi jószág, tudományos vagy művészeti produktum, csak akkor váltható pénzre, ha az adott áru valóságos használati értéket képvisel. A közömbösség úgy értendő, hogy a pénztermelés természete nem kényszerít idegen logikát a használati érték termelésére, ellenkezőleg, minél inkább igazodik a termelési folyamat az adott használati érték saját természetéhez, annál jobban szolgálhatja a pénztermelés saját természetét.
- ¹⁵ Az adott összefüggésben csupán a tudomány autonómiájának a rendszerelmélet szintjén megfogalmazható összetevőivel foglalkozunk. Ez együtt jár a vizsgált téma komplexitásának további redukciójával is. A tárgyalás kereteit ugyanis szétfeszítünk olyan kérdések, amelyek a tudománnyal kapcsolatos preferenciák keletkezésére, a tudományos alkotók és a tudományos közösség viszonyára, a reputációs rangsor kialakulásának szociológiai problémáira stb. vonatkoznak.

¹⁶ Erre a logikára épül Pokol (1988) érvelése.

¹⁷ Ez az összefüggés logikai és nem történeti kapcsolatként értelmezendő. Történetileg a gazdasági és a politikai alrendszer önállósodási folyamatát megelőzhette vagy kísérhette más társadalmi alrendszer önállósodási folyamata.

Hivatkozások

Kornai János 1971, *Anti-equilibrium*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó

Luhmann 1988. *Die Wirtschaft der Gesellschaft*. Suhrkamp

Marx, K. 1965. *A politikai gazdaságtan bírálatához*. Marx Engels Művei (MEM) 13, Budapest

Marx, K. 1972. *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai*. I. rész, MEM 46/I, Budapest

Papp Zsolt 1985. *Konszenzus és kihívás*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó

Pokol Béla 1987. A funkcionista rendszerelmélet kibomlása. Talcott Parsons és Niklas Luhmann társadalomelméletének kategóriáiról. In: Csepeli György–Papp Zsolt–Pokol Béla: *Modern politikai társadalomelméletek*. Budapest: Gondolat Kiadó

Pokol Béla 1988. „A társadalmi alrendszerek kettős racionalitása”, *Valóság*, 4.

Polányi Károly 1976. *Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet*. Budapest: Gondolat Kiadó